

MIKRO – MAKRO POVEZAVE

Primer sociološkega proučevanja čustev

Povzetek. Članek obravnava mikro-makro povezave kot enega osrednjih teoretskih problemov sodobne sociološke teorije s posebnim ozirom na čustva. Čustva najprej analizira kot integralne dele vseh konstitutivnih procesov mikro univerzuma (procesi motiviranja, interakcije in strukturiranja), za tem pa avtorica predstavi čustva kot odvisne in neodvisne spremenljivke. Čustva so izkušnje, ki jih oblikujejo makro subjektivni (kultura) in makro objektivni (družbene strukture) pojavi, obenem pa mikro emocionalni procesi in dogodki prispevajo k potrjevanju, ohranjanju in spreminjanju makro ravni družbene realnosti.

Ključni pojmi: mikro-makro povezave, družbene strukture, družbene spremembe, čustva.

Mikro-makro povezava kot osrednji problem sociološke teorije

Prizadevanje sociologov/inj v zadnjih dveh desetletjih (glej npr. Knorr-Cetina in Cicourel 1982, Einsenstadt in Helle 1985, Fielding 1988, Huber 1991) pomembno določa spoznanje o nujnosti preseganja tradicionalnih dualizmov in dihotomnega načina mišljenja, značilnih za pretekle pretežno ekskluzivne teoretske tradicije. Številni avtorji soglasno ocenjujejo, da so delitve kot so narava/kultura, privatno/javno, mikro/makro delovanje, akter/struktura itd. omejevale spoznavne potencialne sociološkega teoretiziranja in gradile debele zidove med polemičnimi pristopi in paradigmi (glej npr. Ritzer 1996, Adam 1995). Vse do osemdesetih let tega stoletja je npr. ameriško teorijo označeval konflikt med dvema nasprotnima taborama (mikroskopske in makroskopske teorije), ki sta se oblikovala kot posledica enostranske selekcije iz del klasičnih sociologov (A. Comte, H. Spencer, E. Durkheim, G. Simmel in M. Weber so se namreč v najbolj splošnem smislu ukvarjali z mikro-makro povezavo, Ritzer 1996, 490). Ekstremne mikroskopske teorije so mikro raven družbene realnosti (psihološke pojave, posameznike, delovanje, interakcijo) enostransko in napačno obravnavale kot od institucionalnega reda neodvisno, makroskopski pristopi pa so makro-strukture obravnavali kot neodvisne od kreativnih zmožnosti akterjev ter njihovih (re)interpretacij in delovanj.¹

* Dr. Zdenka Šadl, docentka na Fakulteti za družbene vede.

¹ G. Ritzer (1996, 490) na eni strani velike ločnice uvršča simbolični interakcionizem, teorijo racionalne izbire, teorijo (iz)menjave, etnometodologijo in na drugo konfliktno teorije, strukturalni funkcionalizem in nekatere neo-marksistične teorije.

Preseganje principa ekskluzivizma, na katerem je temeljila (dis)komunikacija med različnimi teoretskimi tradicijami in pristopi, omogoča tematiziranje odnosov med posameznikom, delovanjem in strukturo oz. med mikro in makro ravni družbene realnosti. Pojav tega "povsem drugačnega obdobja teoretske razprave" pomeni možnost revitalizacije številnih stagnirajočih perspektiv² in "večjo spoznavno prodornost in boljši imidž (sociologije - op.Z.Š.) v javnosti" sploh (Adam 1995, 17).

Povezava med mikro in makro ravni ni enosmerna, ampak deluje v obeh smereh: družbeno strukturalni procesi skozi posredovalni člen situacij od "zgoraj navzdol" oblikujejo akterje, njihove izkušnje, delovanje in interakcije, vsakdanje izkušnje ljudi in mikrointerakcije pa obenem dialektično od "spodaj navzgor" prispevajo k oblikovanju, ohranjanju in spreminjanju samih struktur in procesov. Takšne nove raziskovalne možnosti odpira tudi novejša interdisciplinarno proučevanje čustev. Povezovanje naših najbolj osebnih izkušenj s širšimi institucionalnimi oblikami družbene organizacije in dialektično proučevanje odnosov med obema ravnema, se uveljavlja kot eden glavnih prispevkov novejšega sociološkega zanimanja za čustva k preseganju ekskluzivizma preteklih teoretskih perspektiv.

Ko govorimo o čustvih in vzorcih delovanja in interakcij, ki iz njih običajno in značilno (ne pa nujno) izhajajo, govorimo o procesih, ki potekajo na mikro ravni družbene resničnosti. Konceptualizacija mikro ravni v literaturi ni enotna; različne definicije obsegajo različne pojave kot so psihološki pojavi, posamezniki in vzorci interakcije med posamezniki. Podobno uvrščajo različni sociologi na makro raven različne družbene pojave od pozicij, populacij, družbe in njene strukture do svetovnih sistemov (Ritzer 1996, 495). Pri konceptualizaciji povezav med čustvi in delovanji ter interakcijami, ki izhajajo iz čustev na eni strani in makro strukturami na drugi strani, se bomo naslonili na model mikro-makro povezave avtorja G. Ritzerja (1996), ki ga bomo dopolnili z definicijo mikro sfere avtorja J. H. Turnerja (1990).

Pri oblikovanju glavnih ravni družbenega sveta razlikuje G. Ritzer (1996, 494-498) dva kontinuuma družbene resničnosti. Prvi kontinuum določata dva pola: mikro in makro družbeni pojavi, ki se razvrščajo od individualnih akterjev, njihovega mišljenja in delovanja preko interakcij, skupin in organizacij do družbe in svetovnih sistemov. Drugi kontinuum določata objektivni in subjektivni pol, kar pomeni, da je potrebno upoštevati, da so vsi mikro in makro družbeni pojavi bodisi objektivne ali subjektivne narave. Makro-objektivna raven vključuje obsežne materialne resničnosti in strukture kot so družba, vlade, birokracija, pravo, arhitektura, tehnologija in jezik.³ Makro-subjektivna raven zajema obsežne nematerialne pojave kot so kultura, norme in vrednote. Na mikro ravni vključuje mikro-objektivna resničnost objektivne entitete kot so vzorci obnašanja, delovanja in interakcije, medtem ko mikro subjektivna sfera zajema duševne procese, s katerimi ljudje

² Npr. s proučevanjem povezave med mikro (emocionalnimi) procesi in makro strukturami se odpirajo nove raziskovalne možnosti na deficitarnih področjih simboličnega interakcionizma (Franks 1985, 161-162). Po drugi strani omogoča zanimanje za interakcijske procese doseganje (pogosto deficitarne) empirične osnovanosti strukturalne analize.

³ Pri obravnavi učinkov makro ravni na čustva bomo jezik uvrstili v polje makro-subjektivnost.

konstituirajo družbeno resničnost. Križanje obeh kontinuuumov (mikro-makro, objektivno-subjektivno) tvori štiri ravni družbene analize, ki so po Ritzerju pomembne same po sebi, še bolj pa njihov notranji in medsebojni dialektični odnos.

Čustva kot integralni del mikro ravni družbene realnosti

Čeprav so nekatera čustva tesno povezana z določenimi oblikami obnašanja, pa samo čustvo ni istovetno z delovanjem oziroma impulzivnim obnašanjem, ki iz njega izhaja.⁴ Ker so čustva primarno subjektivni pojavi, duševni procesi, sodijo v Ritzerjevem modelu v mikro subjektivno polje. Vendar čustva niso zgolj refleksivne narave, ampak - za razliko od sentimentov, ki bolj kot delovanje spodbujajo psihične procese - nagibajo subjekt k delovanju ali dejanjem. Drugače povedano, jasno izražen behavioralni impulz čustev (običajno, ne pa nujno, se čustva izražajo prek določenega delovanja oz. obnašanja) definira čustva kot subjektivne vidike objektivnih vzorcev obnašanja, delovanja in interakcij, v katere vstopajo akterji. V tem smislu je obravnavo čustev mogoče povezati z družbeno analizo, ki v Ritzerjevem modelu ustreza polju mikro-objektivnost. Da bi pokazali čustva kot integralni del vseh konstitutivnih procesov mikro univerzuma, je smiselno upoštevati Turnerjevo (1990) podrobnejšo razčlenitev, po kateri konstituirajo mikro področje družbene realnosti trije procesi: motivacijski, interakcijski in strukturirajoči procesi.

Motivacijski procesi

Motivacijo opredeljuje intenzivnost ali energija, ki posameznike mobilizira za delovanje in interakcijo. V splošnem smislu se motivacija nanaša na "processe vključene v vzbujanje, usmerjanje in ojačevanje individualnega delovanja" (Geen 1995, 38) in interakcij. Čustva vplivajo na akterje kot močan motivacijski ali mobilizacijski vzgib obnašanja oz. delovanja in interakcij. Motivacijski potenciali čustev⁵ izhajajo iz vrednotenjskega vidika odnosa med subjektom in objektom čustva.

⁴ Verjetno najpogostejša primera napačnega istovetenja čustev in delovanja oz. obnašanja sta enačenje strahu z umikom ali begom in jeze z agresivnim obnašanjem. Jeza je samo ena od možnih čustev v ozadju agresivnega obnašanja, saj se kot agresivno obnašanje lahko izražajo tudi druga čustva kot so zavist, sovraštvo, frustracija, strah, ljubosumnost. Po drugi strani ni nujno, da se jeza eksternalizira, a tudi ko se behavioralno izrazi, ni nujno, da se udejanji na agresiven način. Reduciranje čustev na obnašanje ali visceralne reakcije, je prisotno v teoretskih diskurzih (npr. behaviorizem) in v zdravo-razumskem mišljenju. Splošno prepričanje, da je čustvo neka vrsta avtomatskega obnašanja, je prevladovalo še v nedavni preteklosti, medtem ko v sodobnih pogojih (verbalno in ekspresivno) izražanje čustev ne pomeni več, da subjekt avtomatsko deluje na osnovi izraženih čustev. Npr. med zalivsko vojno so piloti, intervirajući v svojih letalih pred samim bojnim vzletom, na televiziji odkrito izražali svoj strah. Takšnega priznanja si v drugi svetovni vojni, ni bilo mogoče zamisliti, kajti to bi pomenilo, da se subjekt nahaja v stanju, ki bistveno onemogoča njegovo učinkovito izvajanje bojnih operacij.

⁵ Ti so vsebovani v samem etimološkem pomenu lat. *movere*, gibati se navzven ali k nečemu; *e+movere*, *emotija*; koren besede za *emotio* je isti kot pri besedi *motivacija*.

Ocena dražljajske situacije v veliki meri določi prioritete delovanja: po pravilu se izogibamo tistim (interakcijskim) situacijam, objektom in dejavnostim, ki povzročajo neugodje oziroma negativna čustva (npr. gnus, strah), usmerjamo pa se k tistim, ki zbujejo ugodje oziroma pozitivna čustva (npr. veselje, simpatija). V tem smislu so čustva pogosto predhodniki motivacijskih pojavov: ocena kot bistvena sestavina večine človeško značilnih čustev ima neposredne motivacijske implikacije. Ocena pomena dražljaja kot osebno pomembnega aktivira specifične biološke programe, ki pripravijo telo za adaptivno delovanje. Telesne spremembe v visceralnih funkcijah (avtonomni živčni sistem in endokrini sistem) in v motornih funkcijah (somatski živčni sistem) "dvignejo energetske nivo telesa in mobilizirajo organizem za eventualno delovanje: pripravljenost za delovanje ima kvaliteto motivacije" (Milivojević 1993, 32). Tako ocena osebne pomembnosti dražljaja vodi k motivacijskim težnjam.

R. Collins (1981, 1990) govori o emocionalni energiji, ki se kaže v pripravljenosti za delovanje, le-ta pa se izraža v prevzemanju iniciative znotraj družbenih odnosov oz. v odnosu do posameznih oseb. Visoka stopnja emocionalne energije je povezana z občutjem samo-zavesti in navdušenosti za družbeno interakcijo, nizka stopnja emocionalne energije (npr. depresija) pa povzroči umik od aktivnosti in izogibanje interakcijam z drugimi. Samo-zavest, povezana z občutjem gotovosti in trdnimi pričakovanji, predstavlja emocionalno osnovo in pozitivno spodbudo delovanja akterjev (Barbalet 1996, 76-77). Za razliko od sramu in plašnosti, ki spodbujata družbeno konformnost subjekta, ustvarja samo-zavest spodbude, ki vodijo k samo-določenemu delovanju. Glede na motivacijski odnos do delovanja, se samo-zavest razlikuje tudi od anksioznosti, žalosti, potrnosti in obupa, ki vodijo k negotovosti, ta pa zmanjšuje subjektovo pripravljenost za delovanje.

Čustva so posebej pomembna kot motivacijska stanja, ki vplivajo na interakcijo, ki po Turnerju (1990, 593) predstavlja najosnovnejšo enoto sociološke analize. Sodelovanje akterjev je emocionalno osnovano, pri čemer je posebej pomembno zaupanje. Že klasični sociolog G. Simmel (1964, 318) je zaupanje opredelil kot čustvo, ki je zlasti v modernih, objektiviziranih družbah pomembna osnova in oblika družbenih interakcij. Zaupanje opredeljuje J. Barbalet (1996, 77) kot "občutje, da se lahko nekako zanesemo na druge; brez tega občutja sodelovanje z drugimi kot samostojno delujočimi posamezniki ne bi bilo mogoče." Osnova zaupanja nista znanje ali preračunavanje, ampak "afektivno ali emocionalno sprejemanje odvisnosti od drugih" (ibidem, 78).⁶ Na osnovi zaupanja delujejo posamezniki tedaj, ko njihova pričakovanja glede prihodnjih delovanj drugih pozitivno vplivajo na njihova lastna delovanja.⁷ Zaupanje je pomembno, saj delovanja udeležencev v pro-

⁶ Tako opredeljujeta zaupanje tudi T.D. Kemper in N. Luhman (Barbalet 1996, 78), po katerem je zaupanje v sistem konstitutivni dejavnik kompleksne družbe (Jogan 1995). Tudi A. Giddens (1991) opredeljuje zaupanje kot eno od osrednjih lastnosti visoko moderne dobe. Z razvojem abstraktnih sistemov, katerih načela delovanja so običajnim ljudem nejasna - medtem ko je njihovo vsakdanje življenje odvisno od njih - postane zaupanje v brezosebna načela in anonimne druge neizogiben pogoj družbene eksistence.

⁷ Povezava zaupanja in samo-zavesti je v tem, da zaupanje vključuje trdna, gotova pričakovanja, da se bodo delovanja drugih skladala z našimi pričakovanji glede njihovega delovanja.

cesih sodelovanja potekajo istočasno ali pred delovanji drugih, kar pomeni, da akter ne more vedeti, kako bodo delovali drugi. Zaupanje tvori emocionalno osnovo ter zadosten in nujen pogoj sodelovanja, medtem ko nezaupanje omejuje možnosti sodelovanja. Družbeno življenje v veliki meri temelji na procesih sodelovanja, ki ga poleg dejavnikov prisile in/ali samo-interesa, zagotavljajo prav emocionalni mehanizmi medsebojnega zaupanja.⁸ Zapletena mešanica zaupanja in nezaupanja označuje negotove družbene vezi. Vzajemno zaupanje in s tem varne vezi se oblikujejo tedaj, ko člani skupine razvijejo ne le kognitivni, ampak tudi emocionalni konsenz (delitev čustev). Emocionalni konsenz lahko signalizira varne vezi celo, če med člani ni kognitivnega soglasja, medtem ko lahko pomanjkanje emocionalnega konsenza izraža negotove vezi celo tam, kjer prevlada kognitivno soglasje (Scheff 1990, 183).

Interakcijski procesi

Interakcijske procese kot drugo konstitutivno sestavino mikro sfere opredeli Turner (1900, 597) kot "vzajemno branje, interpretiranje in odzivanje na geste drug drugega". Čeprav te subtilne procese označuje visoka kompleksnost, pa interpretiranje znakov drugih in signaliziranje lastnih namer drugim v glavnem ne povzroča težav. Relativno "gladko" potekanje teh procesov temelji na "kognitivni osnovi signaliziranja in interpretiranja" - posamezniki imajo miselne zmogljivosti (racionalno vrsto kognicije), s pomočjo katerih tehtajo, ocenjujejo in anticipirajo ter "priročno zalogo vedenja" (A. Schutz).

Toda gole miselne zmožnosti ne zadostujejo. V razumevanje in interpretiranje situacij vstopajo tudi čustva ali drugače, čustva (manj racionalna vrsta kognicije) predstavljajo integralni del "kognitivne osnove signaliziranja in interpretiranja". Kot ugotavlja N. Denzin (1990, 181), je človeška emocionalnost "osnova interpretacije in razumevanja v vsakdanjem in znanstvenem življenju (...) Družbene strukture vsakdanjega življenja zahtevajo emocionalno intersubjektivnost, to je, sposobnost subjektov, da emocionalno in kognitivno razumejo pomene in namere drugih (...) Emocionalnost ustvarja in se nahaja v osnovah vsakdanjega družbenega življenja." Proces interpretacije je ključno odvisen od razlagalnih (interpretativnih) oziroma vrednotenjskih zmogljivosti čustev.

Emocionalnost interakcijskih partnerjev je vključena tudi v procese signaliziranja. Čustva imajo signalno funkcijo - drugim sporočajo odzive in namere, spodbude obnašanja oz. delovanja (Hochschild 1983),⁹ kar pomeni, da dobi akt izražanja čustev v polju socialne komunikacije pomen sporočila ali transakcije: postane dražljaj, ki ga drugi interpretirajo v skladu s svojimi kulturnimi in indivi-

⁸ F. Fukuyama v svoji knjigi *Zaupanje* ugotavlja, da vsa uspešna gospodarstva temeljijo na visoki stopnji zaupanja, torej na vrednotah, širših od individualnega samo-interesa. Po njegovem prepričanju ima zaupanje veliko in (iz)merljivo ekonomsko vrednost (po A. Kanjuo-Mrčela, "Skлади kanalizirajo kapital v porabo", *Sobotna priloga Dela*, 1. Marec 1997).

⁹ Obrazni izrazi čustev so se verjetno razvili kot predjezikovni, nebesedni medij za hitro sporočanje o dogodkih v okolju in o subjektovih lastnih potrebah in namerah (Gordon 1991, 170).

dualnimi kodami (Milivojević 1993, 49-50). Emocionalni izrazi razkrivajo in sporočajo subjektovo ovrednotenje, oceno situacije, njegovo pozornost in vpletenost v družbeno interakcijo oz. srečanje (npr. izrazi vznemirjenosti in zdlolgočasnosti kažejo različen odnos, podporo ali spoštovanje do sogovornika, odnosa ali skupine). Čustvo igra v interakcijski mikropolitiki - ustvarjanju in pogajanju o hierarhiji, "družbenem mestu" posameznika v družbenem odnosu - pomembno strateško vlogo: udeležencem interakcije rabi kot "označevalec prostora". Čustvo ima pomen informacije o tem, "kje stojimo" v določenem trenutku glede na druge (npr. sram, ponos, globoko spoštovanje) in obenem izraža "zahteve po mestu", sporočila o tem, "kakšno mesto" smo si izbrali ali želimo zavzeti (npr. jeza, ljubezen) (Clark 1990). Funkcija čustev je tudi razkrivanje identitet (npr. starost, razredni položaj). Intenziven čustveni odziv subjekta ima lahko pomen strateškega, retoričnega opozorila o globoki predanosti določeni vrednoti ali o nekem močnem pričakovanju (Gordon 1990, 170).

Ko govori Turner o vrstah signaliziranja in gestikuliranja ("gesturing") navaja, da se proces vzajemne signalizacije in interpretiranja odvija tudi preko procesa prevzemanja vloge drugega. Ta proces duševnega postavljanja v vlogo oz. položaj drugega in usmerjanje lastnega delovanja tako, da se prilagaja verjetnemu poteku delovanja (vloge) drugega, posameznikom omogoča, da sodelujejo drug z drugim. Vendar govori Turner zgolj o kognitivnem prevzemanju vloge. V človeški interakciji pa igrajo pomembno vlogo tudi spremljajoči emocionalni procesi kognitivnega prevzemanja vlog ali "čustva prevzemanja vloge" ("role-taking emotions") (Shott 1979, 1323). Čustva kot so krivda, sram, zadržega, ponos, samoljubje in empatija (kot emocionalna izkušnja) so neločljivo vključena v procese signaliziranja in predstavljajo motivacijsko silo, ki usmerja individualna delovanja in interakcije med akterji. Empatija (v smislu delitve čustev z drugimi) povečuje zavest posameznika o občutjih drugih in tako omogoča vstopanje v tuje izkušnje in s tem prilagajanje delovanjem drugih; omogoča tudi, da posameznik "opusti svoje trenutne sebične želje" in ga vodi k "nudenju pomoči drugemu in s tem k prilagajanju samega sebe in svojih delovanj moralnim standardom skupine" (Denzin 1990, 180).

Posamezniki vstopajo v interakcijo, kot navaja dalje Turner (1990, 601), s čisto implicitno predpostavko, da jih vežejo skupni svetovi (A. Schutz, E. Goffman, H. Garfinkel). Pomemben delež delovanja posameznikov v interakciji torej predstavlja signaliziranje - in iskanje signalov pri drugih - da delijo skupne zunanje in notranje svetove. V tej povezavi je pomembna ugotovitev R. Collinsa (1984, 386), da strukturo družbenih svetov nadzorujejo emocionalni in ne kognitivni mehanizmi, saj čustva predstavljajo - glede na kognicijo - "bolj fundamentalno sestavino družbene interakcije in človeškega akterja" (1986, 1348) in da "interakcije in njihove spremljajoče kognicije temeljijo na nekognitivnih osnovah" (1981, 262), t. j. na občutjih in čustvih.¹⁰ Večina ljudi večino časa deluje na osnovi domnevne normalnosti, ki ni podvržena zavestni presoji: "Tiho ozadje, ki presega očitno kognicijo in

¹⁰ *Alli kot to Collins še drugače izrazi: "Naše kognicije se odvijajo v kontekstu čustev, ki jih je napačno pojmovati kot izolirane individualne aspekte individualne psihologije, ampak jih je treba razumeti kot bistveno družbene in dinamične" (1986, 1348).*

predstavlja podlago običajno nevprašljive družbene rutine, je po mojem stališču emocionalno" (Collins 1986, 1348). Garfinklovo "mundano realnost" označuje dlje trajajoče, manj očitno "občutje - poudarjam, da je to prej občutje kot pa eksplicitno spoznanje - da se ne dogaja nič neobičajnega"; ta "občutek običajnosti" ("mundanity") ima skratka generične emocionalne kvalitete (Collins 1990, 30). Znani Garfinklovi eksperimenti iz leta 1967 so pokazali, da kršitve zdravorazumskega vedenja, njegovih običajno "tihih" vidikov in samoumevnih konvencij ter s tem zlom običajnega poteka/ređa stvari sprožijo intenzivne negativne odzive sodelujočih - običajno čustveni izbruh, osuplost, jezo ali depresijo. To pomeni, da se čustva, ki podpirajo družbeno realnost, izrazijo v intenzivnejši obliki. Ali povedano drugače, ob razkritju arbitrarne in tihe konstruiranosti družbenih svetov so "prizadeta" čustva, ki tvorijo osnovo razpoloženj, ki prežemajo družbeno življenje in podpirajo običajno realnost. Na podlagi Garfinklovih odkritij lahko sklenemo, da so čustva tesno vpletena v interakcijske procese, ki so vključeni v družbeno konstrukcijo realnosti in da izražajo posebne ranljivosti človeško produciranega družbenega ređa.

Pojem čustva se v vsakdanjih in teoretskih diskurzih običajno nanaša na neadne in dramatične, razdiralne, kratkotrajne emocionalne izkušnje s spremljajočimi fiziološkimi simptomi in ekspresivnim obnašanjem. Večina konvencionalnih diskusij in raziskav se tako osredotoča na kratkoročne čustvene izbruhe, ki razbijejo "normalen" tok aktivnosti. Tej usmeritvi seveda ni mogoče odrekati legitimnosti, vendar pa so po drugi strani možnosti analize povezav med čustvi in širšimi družbenimi procesi in strukturami omejene, če spregledamo ali ne upoštevamo manj dramatičnih, trajnejših čustvenih in razpoloženskih stanj ter njihovo oblikovalno vpletenost v procese družbenega življenja.

Čustva niso zgolj mehanični pojavi in "priložnostni vdori" v normalne poteke vsakdanjih rutin, ampak neprekinjeno prežemajo procese družbenega življenja. Čustva torej niso atipični pojavi interakcijskega in družbenega življenja, ampak so v njem nepretrgoma navzoča, zato jih je smiselno pojmovati kot njegov vselej prisoten konstituens. Udeleženci interakcij se vselej nahajajo v nekem emocionalnem stanju oz. občutju, razpoloženju ali sentimentu, ki predisponirajo, določajo ali prežemajo njihovo pozornost, zaznavanje, dojetanje, interpretacije, interes, želje in racionalne oblike spoznavanja (kognicije), s čimer usmerjajo njihovo mišljenje in delovanje.

Takšna emocionalna stanja bi lahko v nasprotju s "faznimi" poimenovali "tonska", saj dajejo življenju ton oziroma obarvajo doživljanje sveta. Intenzivnost tonskih čustev je relativno manjša, tipično jih ne spremljajo zaznani telesni odzivi (to je, intenzivno čutenje vzburljenja): v glavnem se odvijajo pod ravnijo zavestne refleksije. Kljub tem lastnostim, imajo lahko odločilen vpliv na številne vsakdanje odločitve in delovanja akterjev. Sama intenzivnost fizioloških telesnih sprememb ob čustvenem doživljanju nima kritične vloge v proučevanju povezave med emocionalnimi in družbenimi procesi (predvsem) z vidika vpletenosti prvih v druge. Tipične lastnosti nedramatičnih čustev niso nezdržljive z družbeno funkcijo, ki jo opravljajo. Manj silovita čustva vodijo mišljenje in delovanje akterja - v primerjavi s

tipičnim (vidnim, očitnim) učinkovanjem dramatičnih čustev - na bolj subtilne načine, ki pa se jih vselej ne zavedamo.¹¹

Čustva so v mikro interakcijskih procesih skratka kontinuirano prisotna kot neločljiva in osrednja sestavina vsake in sleherne človeške interakcije ali družbenega srečanja. Vsak udeleženec vstopa v interakcijo z nekim razpoloženjem in emocionalnimi pričakovanji, ki jih potem sama interakcijska izkušnja potrdi, intenzivira, modificira in spremeni. Čustva imajo v družbenih interakcijah pomembno označevalno, sporazumevalno in interpretativno funkcijo: posamezniki s svojimi čustvenimi odzivi in izrazi poročajo svoja razumevanja situacije, odnos do objektov in družbenega sveta sploh, svoje namere, pričakovanja, zahteve in vrednote. S pomočjo svojih občutij in čustev posamezniki spoznavajo drug drugega¹² (in samega sebe), se zbližujejo, potrjujejo, povezujejo ali oddaljujejo. Udeleženci interakcij na osnovi svojih emocionalnih razumevanj drugih in situacij tako oblikujejo in vodijo interakcije. Ni torej družbenih odnosov, ki bi se odvijali v odsotnosti bodisi mišljenja ali čustva.

Strukturirajoči procesi

Mikro strukturirajoči procesi kot zadnji od treh konstitutivnih procesov mikro ravni družbene stvarnosti se nanašajo na ohranjanje in organizacijo interakcije v času in prostoru (Turner 1990, 600). Strukturiranje interakcije učinkovito olajšuje ritualizacija kot tisti mehanizem, ki določa standardizirano in stereotipizirano zaporedje gest za posamezne elemente interakcij - odpiranje in zaključevanje interakcij, zaporedja, ponovno vzpostavljanje pravilnega stanja ("repairs"), osredotoča pozornost udeležencev in ustvarja emocionalno razpoloženje interakcije. V strukturirajoče procese so torej vpletena "emocionalna interakcijska razpoloženja".

Funkcije emocionalnih stanj in procesov v strukturirajočih procesih, ki ohranjajo in organizirajo interakcijo, so razvidne v Collinsovem modelu ritualne interakcije (1975, 1981, 1990). V interakcijah je glavna dejavnost konverzacija, ki osredotoča pozornost udeležencev na vsebino interakcije, na isti objekt (predmet pogovora) ali dejavnost ter ustvarja vzajemno zavest o pozornosti drugega. Konverzacije so rituali, ki ustvarjajo skupno resničnost in verovanje v to skupno

¹¹ Po T. Scheffu (1988, 399) odrasle osebe dejansko nepretrgoma doživljajo ponos ali pa sram, ki pa sta običajno povsem neopazna. Kljub "slabi vidnosti" teh čustev, pa igra sram ključno vlogo v družbeni konformnosti subjekta. Podobno ugotovlja M.Z. Rosaldo (1994 148), ki pravi, da se čustvo sramu pojavlja priložnostno (samo) v posebnih kontekstih in odnosih ali pa predstavlja stalen dejavnik podružbljanja v bistvu "nedružbenih duš".

¹² M. Scheler (Cathoun in Solomon 1984) pravi, da sta poznavanje in razumevanje drugih duhov posledici neposrednega emocionalnega stika z drugimi.

resničnost, ki postane simbol skupinske solidarnosti¹⁵. Ključno vlogo v interakcijskih ritualih imajo čustva. S tem, ko udeleženci interakcijskega rituala osredotočijo pozornost na isto stvar in se zavedajo osredotočene pozornosti drug do drugega, se "ujamejo" v čustva drug drugega ("emotional contagion"). Posledica tega je, da postaja emocionalno razpoloženje močnejše (npr. udeleženci pogreba postajajo vse bolj žalostni v toku uspešnega pogrebnega rituala) in bolj prevladujoče (glavno skupinsko čustvo izrine drugačna oz. nasprotna občutja in emocionalna stanja).

Uspešnost ali neuspešnost konverzacijskega rituala je torej odvisna od skupnega emocionalnega razpoloženja, ki opredeljuje zmožnost udeležencev, da ustvarijo skupno realnost. Kolikor močnejše je skupno emocionalno razpoloženje, toliko bolj realen je za udeležence predmet konverzacije in večja je solidarnost v skupini. Emocionalne nagnjenosti je v tem smislu mogoče pojmovati kot nujne okoliščine za uspešno interakcijo. Najosnovnejša emocionalna sestavina interakcije je minimalen pozitiven sentiment do drugega; solidarnostni sentiment se tako raztezajo od minimalnega izražanja nesovražnosti do tople vzajemne simpatije in entuziastične skupne dejavnosti. Ta čustva vstopajo v medsebojno delovanje kot posledica predhodnih interakcijskih izkušenj in omogočajo reprodukcijo (ohranjanje interakcije v prostoru in času) ali spreminjanje vzorcev interpersonalnih odnosov.

4 — Posameznik, ki se uspešno vključuje v ritualne interakcije in ga drugi sprejmejo, kopiči pozitivno emocionalno energijo, ki se izraža v tem, kar običajno imenujemo samo-zavest, zagretost ali vnema in gorečnost. Ti emocionalni viri, pridobljeni v dani interakciji, predstavljajo podlago za uspešno vključevanje posameznika v prihodnje interakcije. Zavrnitev ali pomanjkanje uspešnega vključevanja v konverzacijske verige povzročajo znižanje emocionalne energije posameznika (npr. potrtost), ki povzroči umik od ekspresivnosti in aktivnosti. Bolj ko je emocionalno vzburljenje v interakcijskem ritualu intenzivno, več emocionalne energije pridobi posameznik na podlagi svoje udeležbe. Ker so interakcijski rituali v času povezani v verige, to pomeni, da rezultat predhodne interakcije (v čustvih in simbolih) predstavlja vložek za naslednje interakcije; emocionalna energija se v času kopiči (pozitivno ali negativno).

Sedaj, ko smo predstavili čustva kot neločljivi del vseh konstitutivnih procesov mikro univerzuma, bomo pokazali empirične zveze med čustvi in širšo družbo oz. s širšimi institucionalnimi oblikami družbene organizacije.

¹⁵ Konverzacijska vsebina predstavlja durkheimovski sveti objekt, ki je za skupino - ne glede na banalnost, partikularnost ali ezoteričnost - ključnega pomena; označuje članstvo v skupini za tiste člane, ki jo resnično spoštujejo. Predmet konverzacije je sredstvo, s pomočjo katerega se je skupina sposobna poenotiti. Konverzacija je kult. ki ustvarja referenčno točko moralne solidarnosti: tisti, ki verjamejo, so dobri; obramba verovanja in s tem skupine je pravična; nevera in napad na simbole, konverzacijsko vsebino, ki drži skupino skupaj, je zlo.

Prežemanje med mikro in makro procesi

Makro objektivne (npr. družbena struktura: način ekonomske produkcije, družbene institucije, stratifikacijski sistem, urbanizacija, kompleksnost itd.) in makro subjektivne strukture (kultura, norme, vrednote) in procesi prispevajo k oblikovanju človeške emocionalnosti in iz nje izhajajoča delovanja ter interakcije. Toda razmerje med makro (objektivnimi in subjektivnimi) družbenimi in mikro (objektivnimi in subjektivnimi) emocionalnimi procesi ni enosmerno: procesi in pogoji na makro ravni predstavljajo (družbeni) vir emocionalnih pojavov in obnem objekt, k oblikovanju katerega prispevajo ti družbeno ustvarjeni pojavi. Mikrointerakcije učinkujejo "od spodaj navzgor" - vsakdanji emocionalni procesi vplivajo na makro raven v smislu ohranjanja, utrjevanja ali spreminjanja kolektivnih struktur. Predpostavko o družbeni naravi čustev (čustva kot odvisna spremenljivka) je torej treba dopolniti s tematizacijo njihovih družbenih učinkov. Zato je smiselno vprašanje, kako emocionalni procesi učinkujejo (nazaj) na makro družbeno realnost in prispevajo k njeni reprodukciji in spreminjanju.

Učinki makro družbenih pojavov na čustva in delovanja ter učinki čustev in iz njih potekajočih delovanj in interakcij na makro raven, so posredovani preko posredovalnih členov oz. intermediarnih družbenih struktur, ki v Ritzerjevem modelu ustrezajo skupinam, institucijam in organizacijam, v katerih so akterji neposredno udeleženi oz. mikrodružbenim interpersonalnim vezem (npr. zakonska zveza, odnosi v okviru vzgoje otrok, družbene mreže). Vpliv družbeno-strukturne in kulturne organizacije na zasebno emocionalno doživljanje ter emocionalne vidike medsebojnih delovanj bomo v nadaljevanju orisali z vidika dinamike družbeno-strukturnih sprememb in z vidika širših kulturnih okvirov, to je, normativnih pritiskov ter lingvističnih sredstev.

Prevod makro procesov na mikro raven emocionalnih procesov

Vsak širši družbeni pojav ima strukturalne in kulturne učinke na akterja. Pri obravnavi povezave med konstitucijo družbe in splošno družbeno-strukturno dinamiko ter emocionalnimi elementi namreč predpostavljamo delno družbeno-zgodovinsko konstituiranost in spremenljivost človekove subjektivitete. Institucionalne spremembe vplivajo na subjektivno izkušnjo - ki jo v najsplošnejšem smislu razumemo kot doživljanje, vrednotenje in osmišljanje sveta, drugih in samega sebe - s tem pa tudi na emocionalno plat izkušnje ljudi.

Spremembe v čustvih sprožajo učinki, ki jih imajo družbeno-strukturne spremembe v odnosih in skupinah, znotraj katerih se čustva doživljajo in izražajo (npr. zakonska zveza, družinska struktura, družbene mreže, vzgojni vzorci in odnosi), v normah, ki predpisujejo primerna čustva, in njihova izražanja, v besednjakih, s pomočjo katerih člani družbe opredeljujejo čustva in v osebnih temperamentih in emocionalnih stilih, ki jih družba bodisi podpira bodisi zavrača (Gordon 1990, 147, 149). Učinke makro ravni na čustva in emocionalne odnose ponazarja nekaj naslednjih primerov.

Na čustvene odnose med očeti in sinovi so v zgodovini močno vplivali societalni vzorci dedovanja. Rimski očetje so imeli neomejeno oblast nad svojimi odraslimi sinovi, vključno s pravico razdedinjenja ali celo obsodbe na smrt. V okviru takšne pravne in ekonomske urejenosti odnosov, so se sinovi očetov običajno bali in jih sovražili, kar se je kazalo tudi v visoki stopnji očetomorov (Gordon 1990, 147).

Med toskanskim plemstvom se je v času renesanse oblikovala družinska privatnost in emocionalna intimnost (Gordon 1990, 146). Strukturalni dogodki in okoliščine, ki so ustvarili družbene predpogoje za razvoj novega čustvovanja ("solistikacija senzibilnosti"), so bili naslednji: (1) nova segregacija gospodinjstev od nečlanov, (2) ločevanje družinskih članov zaradi trgovskih in vojaških misij, (3) navada skrbi za bolne in umirajoče družinske člane na domu in drugi dejavniki. Ti novi vzorci odnosov so ustvarili emocionalne situacije, npr. hrepenenje po odsotnih družinskih članih, veselje oziroma radost ob ponovnem snidenju in doživljanje dolgotrajnih agonij bližnjih. Emocionalne odzive (intenzivnost, okolje izražanja, objekte čustvovanja) na nove strukturalne pogoje in situacije so določali makro-subjektivni dejavniki: ideje ter prepričanje o čustvih in norme emocionalnega doživljanja ter izražanja. Ker je razlikovanje med privatnim in javnim postajalo v omenjenem obdobju vse pomembnejše, se je npr. od žensk pričakovalo, da so spontano izražanje čustev omejile na sfero privatnega življenja. Situacije, ki so jih člani gospodinjstev sprejeli z ravnodušnostjo v primeru, ko so bili vključene tuje osebe, so bile v gospodinjstvih doživete bolj osebno in neposredno, čustveno in celo strastno.

Dolgoročno zmanjševanje velikosti družine povzroča intenzivnejši emocionalni odnos staršev do otrok in ljubosumnost med sorojenci, kar so spremljala tudi spremenjena pravila čustvovanja (Stearns 1988). Prehod od "modrega ovratnika" k "belemu ovratniku" in naraščanje storitvenih poklicev so strukturalne spremembe, ki so ustvarile pogoje za spremembe v emocionalni izkušnji in delovanju (Hochschild 1983; Stearns in Stearns 1986). Kot je pokazal W. J. Goode (1964, 37-43), makro stratifikacijski sistem določa omejitve individualnemu delovanju in sklepanju partnerskih zvez na podlagi ljubezni. Zaradi večje preglednosti bomo prevod makro procesov na mikro raven emocionalnih procesov v nadaljevanju razčlenili ločeno, glede na makro-objektivne in makro-subjektivne vplive.

Makro-objektivni vplivi

Hipoteze o emocionalnih spremembah kot posledicah družbeno-strukturalnih sprememb vsebujejo že nekatere klasične teorije. C. H. Cooley (1909/ 1962) je npr. ugotovil, da so čustvena odzivanja ljudi v tradicionalni družbi priložnostna in intenzivna, medtem ko so čustva v moderni dobi pojavljajo pogosto, vendar so bolj zmerna in - zaradi naraščajočega števila družbenih stikov - številnejša. Po F. Tönniesu (1887/1963) so za pred-moderne družbe značilni intimni, sentimentalni in stabilni odnosi ("Gemeinschaft"), v modernih družbah ("Gesellschaft") pa prevladujejo hladni, preračunljivi in brezosebni odnosi. Po G. Simmlu so pred-moderne družbe emocionalno strukturirane, moderno življenje pa je postalo manj

čustveno. V svoji razpravi *Metropolis in duševno življenje* (1964, 409-424) ugotavlja, da ustvarja urbanizacija (makro-objektivni družbeni pojav) novo vrsto fizičnega in družbenega okolja, ki producira novo družbeno izkušnjo, spremembe na ravni osebnosti, zadržan in odnosov. Urbano življenje ustvarja psihološke pogoje - t.j. "ojačitev živčnega spodbujanja" - pred katero se posamezniki zavarujejo s pomočjo višje stopnje intelektualnosti. Metropolitanski tip človeka "reagira s svojo glavo namesto s svojim srcem" (ibidem, 410). Kompleksnost in obsežnost metropolitanskega življenja v modernih družbah sta v družbeno življenje in odnose vnesla točnost, kalkulativnost, natančnost, brezosebnost in podobne lastnosti, ki izključujejo bolj spontane oblike emocionalnosti in njenega izražanja. V družbi, kjer prevladuje analitični in kalkulativen duh, "virtuozi čustev" niso več mogoči. Za ljudi, ki živijo v velikih mestih, je tako značilna brezčutnost (ravnodušnost).

Moderna družba je vpeljala naraščajočo diferenciacijo socialnih funkcij, ki so spremljale spremembe v psihološki strukturi modernega človeka. Pomembno sredstvo v koordiniranju socialnih funkcij postane časovno usklajevanje, disciplina časa, ki jo zahteva industrijska delitev dela. Askeza rednega dela, diktatura ure in kontrola čustev postanejo "neusmiljeni naravni zakon" modernizacijskega procesa, temeljni pogoj, ki omogoča prilagoditev na naraščajočo kompleksnost in obsežnost delitve dela. Participacija v tehnološki produkciji (makro-objektivni pojav) modernih družb zahteva nadzorovano obliko emocionalnosti (Berger, Berger in Kellner 1974). Posameznik se mora obvladovati, da bi lahko funkcioniral kot del stroja; na delovnem mestu ni prostora za občutke in čustva ter čustveno izražanje. Kontrolo čustev narekuje tudi participacija v svetu birokracije kot tipične racionalne oblike organizacije in ene od osrednjih značilnosti modernih družb. Že M. Weber (1968, 340) je govoril o "prevladi duha formalistične brezosebnosti, "sine ira et studio", brez sovraštva ali strasti in zato brez čustev ali zanosa".

Enega najpomembnejših poskusov teoretizacije povezav med makro družbenimi strukturami, ali bolj točno, makro-objektivnimi (moč, oblast, država) in makro-subjektivnimi (kulturne navade, norme in standardi) strukturami in subjektiviteto ter čustvi predstavlja delo Norberta Eliasa. V svojem delu *Proces civilizacije (Über den Prozess der Zivilisation, 1939/1978)* je pokazal, da sta usmeritev in urejanje človeškega delovanja odvisni spremenljivki razvojnih procesov družbe. Na podlagi zgodovinske analize je poskušal dokazati oblikovanje novih oblik subjektivitete kot posledico oblikovanja moderne države (ustanovitve stabilne monarhije) in sprememb v standardih in normah glede manir in telesne dostojnosti v zahodni Evropi v obdobju petih stoletij. Koncept civilizacije se nanaša na naraščajoči družbeni nadzor nad obnašanjem in čustvi, kar je vodilo k povečanemu občutenju sramu, zadrege in gnusa. Afektivne in behavioralne omejitve so bile tesno povezane z razvojem dvorne aristokracije in potreb dvorjanov, da izražajo primerno stopnjo afektivnega in behavioralnega samo-obvladovanja v stikih s svojimi nadrejenimi. Naraščajoča afektivna kontrola je bila povezana z ostrimi razlikami med privatno in javno sfero - intimnost emocionalnega izražanja je bila v glavnem omejena na privatno področje življenja. Postopne spremembe v standardih in kodah čustvovanja in obnašanja ter spremljajoče afektivne in behavioralne spremembe torej po Eliasu potekajo v zgodovinskem kontekstu spreminjajočih se družbenih

struktur in odnosov oblasti v renesančni Evropi: spreminjanje razredne strukture, pojav dvornega življenja in naraščajoča monopolizacija oblasti, rast buržoazije (njena naraščajoča moč je ogrožala prednostni položaj dvorjanov in plemstva) in potreba aristokracije po distanciranju od buržoazije ter potreba buržoazije po distanciranju od še nižjih slojev v družbi (kmetje in urbani proletariat) itd.

Makro-subjektivni vplivi

K oblikovanju in spreminjanju čustev prispevajo, poleg makro-objektivnih pogojev in struktur, tudi kultura, norme in vrednote kot makro-subjektivni pojavi. V tej povezavi je treba poudariti, da posameznik ne reagira neposredno na dražljaje, ampak na pomene, ki jim jih pripisuje. V simboličnem interakcionizmu (Blumer 1969) postanejo "stvari" objekti za akterje in vstopijo v njihovo okolje dejavnosti tedaj, ko jim akterji podelijo pomene. Objekte oziroma stvari definira akter tako, da jim podeli imena in se nauči tega, kako jih uporabljati. Pomeni niso inherentni objektom ali situacijam, ampak izhajajo iz subjektivnih interpretativnih dejanj akterjev v interakciji. Kognitivni proces pripisovanja pomenov predstavlja v primeru emocionalnega odzivanja enega od procesov v verigi dogodkov, ki jo C. Moiso imenuje "emocionalna pentlja" (po Milivojevič 1993, 29). Le-to sestavljajo naslednji ključni segmenti: dražljajska situacija - zaznavanje dražljajske situacije - pripisovanje pomena in pomembnosti dražljaja - telesne manifestacije ali doživljeno čustvo - mentalizacija in izbira obnašanja - samo obnašanje oziroma delovanje, usmerjeno k dražljajski situaciji. Emocionalni odzivi se torej odvijajo s pomočjo zaznave ali mentalne reprezentacije in kognitivno-evaluativnega procesa, s katerimi subjekt opazi (zavestno ali nezavedno) dražljajsko situacijo, si jo mentalno predstavi, ji pripiše pomen in jo oceni, kako je zanj pomembna.

Pripisovanje pomenov pa ni zgolj personalen proces. Interpretativni procesi potekajo znotraj širšega konteksta družbeno-kulturnih dejavnikov, natančneje, znotraj pravil in kodov, ki opredeljujejo čustva kot legitimna ali nelegitimna in s tem njihovo bistveno simbolno ali normativno naravo. Simbolna sredstva, ki jih posamezniki uporabljajo v konstruiranju pomenov in pri njihovem izražanju v diskurzih, so globoko utrjena znotraj kulture in jezika. Ali, kot pravi Blumer (1969, 87-88), simbole ali pomene za interpretacijo situacij priskrbita družbena struktura in kultura. Pomeni, ki jih individualni akterji pripisujejo svojim lastnim izkušnjam in izkušnjam drugih, izhajajo iz sklada interpretativnih možnosti, ki so dostopni v dani družbi oz. kulturi in ki jih posredujejo različne oblike družbenih diskurzov.¹¹

S. L. Gordon (1989, 115) govori o "emocionalni kulturi", ki jo opredeljuje kot "vzorke pomenov utelešenih v simbolih, s katerimi ljudje komunicirajo, vzdržujejo in razvijajo svoja znanja o čustvih in stališča do njih" oz. kot "niz prepričan, besednjakov, urejevalnih pravil in drugih idejnih virov, ki se nanašajo na čustva". Tako

¹¹ Različna družbeno-kulturna okolja posredujejo različna konceptualna in lingvistična sredstva za identifikiranje, osmišljevanje in organizacijo izkustev (kategorije, modele ali sheme čustev ter oznake za njihovo opredeljevanje), kar pomeni, da vsebino čustva - kot izkušnje na ravni posameznika in kot skupne izkušnje znotraj danega družbenega konteksta - oblikujejo kulturno razlikujoči se standardi.

opredeljena emocionalna kultura obsega "formalne znanstvene, religiozne in druge intelektualne teorije, kot tudi neformalna pričakovanja, pravila, ljudsko modrost in mite o čustvih". Formalno, intelektualno emocionalno kulturo (znanstvene publikacije, pridige in drugi religiozni dokumenti, sodni akti, knjige nasvetov in manir ter druga pisanja) in tradicionalno etnopsihologijo (pregovori, modri izreki, legende ipd.) lahko torej pojmujeemo kot fonde znanstvenega oz. ljudskega znanja o čustvih.

Družba prek "emocionalne kulture" postavlja pred svoje člane interpretativne pomenske okvire za identificiranje in osmišljevanje lastnih in tujih izkustev in pojavov. Kulturne reprezentacije emocionalnih izkušenj, ki jih vsebujejo različni segmenti emocionalne kulture, opredeljujejo naravo, funkcijo in primernost čustev za specifične situacije,¹⁵ posredujejo družbenim akterjem skupna pričakovanja glede tega, kdaj, kje in kako pride do čustev in kaj ti dogodki pomenijo. To potem predstavlja podlago za oblikovanje pričakovanj, ki jih akterji razvijajo glede svojih lastnih in tujih izkušenj ter izražanj. Skupni pomeni omogočajo simbolno sporočanje lastnih, "privatnih" emocionalnih stanj drugim. Akterji v interakciji na splošno predpostavljajo vzajemni interpretativni okvir, s čimer izražajo svoja pričakovanja glede primernih razpoloženj, občutij in čustev, njihovih izražanj in omejevanj.

Prilagoditev na zahteve medsebojnega delovanja danih položajev v družbeni strukturi in učenje kognitivnih veščin ter veščin za delovanje znotraj emocionalne kulture (uvajanje v emocionalno kulturo družbe) poteka v procesu emocionalne socializacije. Cilje in tehnike emocionalne socializacije pomembno usmerjajo etnopsihologija, standardi razvoja emocionalnega značaja odrasle osebe in prepričanja o emocionalni naravi otrok (*tabulae rasae*/vrojeni impulzi) oz. pojmovanja znanja in sposobnosti, ki ustvarjajo "emocionalno pristojnost" (kompetentnost) članov dane družbe. Emocionalna kultura s procesi emocionalne socializacije priskrbi akterjem usmeritve pri opredeljevanju, izražanju in upravljanju čustev, repertoar emocionalnih stilov ali strategij, simbolov, veščin in navad, ki konstituirajo njegovo "emocionalno pristojnost" v dani (sub)kulturi. Skratka, zmožnost doživljanja in primernega izražanja posameznih vrst čustev predpostavlja in vključuje kulturno znanje in konvencije presojanja, to je, predhodno razumevanje družbenih pravil, stališč in diskurzov.

Družbene norme vplivajo na razlago, izražanje in vzbujanje čustev s tem, da opredeljujejo situacijsko primernost emocionalnih razlag in to, katera čustva so zaželena. To pomeni, da procese interpretacije čustev in, do neke mere, samo doživljanje (to, kaj posameznik dejansko občuti) oblikuje (čeprav ne določa) kultura in njena pravila čustvovanja. A. Hochschild (1975, 289) to izrazi, ko ugotavlja, da "pravila čustvovanja" predpisujejo določena čustva (ali odvrtačajo od njih); "pravila oblikovanja" ("framing rules") so pravila, s katerimi pripisujemo pomene situacijam in ki določajo, kakšna vrsta čustev je primerna v danem družbenem okviru. "Pravila oblikovanja" definirajo "pravila čustvovanja" kot smernice, ki jih

¹⁵ Odnos med intimnimi čustvi in družbeno-zgodovinskimi pomeni čustev ni vselej očitni. Emocionalna kultura ni povsem usklajena z emocionalnim obnašanjem in občutenjem subjektov (Gordon 1989, 116-117; Hochschild 1983; Stearns 1985).

posamezniki uporabljajo za oceno tega, ali so njihovi subjektivni občutki usklajeni z družbenimi pričakovanji.

Pod vplivom normativnih pritiskov ljudje pogosto izvajajo "emocionalno delo" ("emotional work"), pri čemer si prizadevajo vzbuditi tista čustva, za katera menijo, da jih morajo občutiti; ta kontinuirana "socializacija" občutkov pomeni družbeni nadzor nad čustvi (1975, 290). Kulturna pričakovanja in norme v pomembni meri oblikujejo tudi izražanje čustev.

Pomeni, ki jih podeljujemo čustvom, so vselej posredovani oziroma organizirani ter vzdrževani z raznolikostjo jezikov, ki so eden od osnovnih znakov povezanosti čustev s kulturnim okoljem. Kulture razvijejo besedne izraze za čustva, distinktivne emocionalne simbole, s katerimi člani ubesedujejo svoje in tuje emocionalne izkušnje. V kulturnem besednjaku se izražajo družbene reprezentacije čustev v dani kulturi. Jezik namreč vključuje svojo lastno pojmovanje čustev in drugih afektivnih pojavov. Besednjak vladajočega jezika predisponira člane dane kulture k določenim pojmovanjem čustev in k določenemu odzivanju na čustva. Različni neorganizirani in nerazviti telesni/mentalni, predjezikovni procesi ali občutja postanejo socializiranemu posamezniku, članu govorne skupnosti, dostopni za izkušnjo in uporabo kot "lingvistično uzakonjena čustva, ki imajo logiko in kulturo in svojo zgodovino ... Da (čustva) lahko spodbujajo socializiranega človeka, morajo postati kognitivno in družbeno smiselna, kar pa se dosega s kodiranjem čustev v lingvistične oblike" (Perinbanayagam 1989, 78).

Kultura lahko olajšuje ali pa zavira priznavanje velike večine čustev, kar se izraža tudi v bogastvu ali skromnosti jezika. Kolikor bogatejši je jezik za označevanje (prepoznavanje, izražanje) nekega čustva v dani kulturi, toliko več znanja o njem imajo na voljo tisti, ki govorijo jezik te kulture. Različna čustva so v danem kulturnem okolju lahko bolj ali manj vidna - antropolog R. I. Levy (1994) razlikuje v tem smislu med prekomerno in premalo znanimi čustvi ("hypercognized" in "hypocognized") in skladno s stopnjo družbene pozornosti elaborirana v različnih stopnjah. Večjo stopnjo leksikalne obdelave dosegajo tista čustva, ki so predmet velikega družbenega zanimanja. Skrbnejšo formuliranost določenih čustev spremlja preciznejše izvedeno razlikovanje med raznimi oblikami teh čustev ali njihovimi podvrstami. Po drugi strani so lahko zopet druga čustva (zaradi majhne družbene pomembnosti za odnose v dani družbi) nepriznana in/ali nizko vrednotena in zato nejasno formulirana, njihove podvrste pa nezadostno določene oziroma medsebojno površno razlikovane.

Nezadostna jezikovna izoblikovanost čustev (ali ko jezik ne uzakoni določenih čustev v neko ločeno besedo) določa pomanjkljivo oblikovanost obrazcev, modelov obnašanja in kulturnih predpisov, ki sodijo k posameznim vrstam čustev (oteženo usmerjanje in obnašanje v emocionalnem območju). Velja seveda tudi obratno, pomanjkanje posameznih besed in pojmov za poimenovanje in pojasnjevanje (interpretiranje) emocionalnih pojavov (in drugih notranjih stanj) pomeni omejitve oblik delovanja oziroma omejitve v prepoznavanju subjektivnih stanj in družbenega življenja. Oblika povezanosti jezika in družbenega življenja, s katero se besednjak vgrajuje v vzorce družbenih odnosov, se kaže tudi v izmejevanju dostopnih besed v določenih družbenih kontekstih. Če parafraziramo L. Wittgen-

steina: "meje jezika čustev pomenijo meje mojega emocionalnega sveta". Izkušnja nepoimenovanega oziroma nekonvencionalnega čustva je neartikulirana, nepopolna izkušnja. Če ni jasnih, diferenciranih predstav o čustvih, so čustva sama nejasna, nerazlikovana. Skratka, artikulacija emocionalne izkušnje je možna šele z razvojem terminologije čustev.

"Prevod" mikro emocionalnih procesov na raven kolektivnih struktur

Čustva je kot situacijsko in zgodovinsko pogojene pojave torej mogoče ustrezno razumeti le znotraj specifičnega družbeno-kulturnega okolja, ki prispeva k njihovemu oblikovanju in spreminjanju. Čustva pa so obenem tudi dejavniki, vključeni v procese ustvarjanja, ohranjanja in spreminjanja makro družbenih struktur. So posredovalne spremenljivke, ki sodelujejo v konstrukciji in reprodukciji družbenih struktur. V nadaljevanju bomo zato osvetlili nekatere učinke emocionalnega doživljanja na sistem kulturnih vrednot in normativno strukturo družbe (makro-subjektivna sfera) ter vključenost čustev v spreminjanje družbenih struktur (makro-objektivne sfere).

Utrjevanje kulturnih vrednot in norm

Čustva, ki vključujejo specifična družbeno-kulturna zadržanja, doživeta v specifičnih družbeno-kulturnih okoljih, izpolnjujejo družbeno-kulturne funkcije. Ali kot to izrazi Averill (1980): "pomen čustva - njegova funkcionalna pomembnost leži prvenstveno znotraj družbeno-kulturnega sistema." Zmožnost doživljanja kulturno primernih čustev namreč omejuje družbeno nazaželeno vrsto delovanja ter vzdržuje in potrjuje obstoječi sistem kulturnih vrednot. "Čustva so izjave o kulturnih vrednotah in spodbude (motivacije) za njihovo uresničevanje" (Lutz 1982, 114). Skratka, člani kulture, ki doživljajo družbeno zaželeno čustva, podpirajo in reproducirajo vrednotni in kulturni sistem prepričan, ki jih ta čustva vključujejo (Armon-Jones 1986).

Čustva so pojavi, ki so neločljivo vpleteni v procese doseganja družbene konformnosti in družbenega nadzora. T. Scheff (1988, 395) ugotavlja: "Poleg formalnega sistema mora obstajati kompleksen in visoko učinkovit sistem neformalnih sankcij, ki spodbujajo konformnost. Po M.Z. Rosaldu (1994, 148) so v procese nadzorovanja asocialnih teženj vpletene afektivne sankcije v obliki čustev sramu ("oči družbenih pričakovanj") ali krivde ("glas notranjih načel in pravil"). Emocionalni doživljaji sramu in krivde tako predstavljajo varuhe družbenih norm oz. afektivno osnovo normativnega reda.

Kot je pokazal E. Goffman v svoji analizi interakcijskega rituala (1967), udeleženci interakcije s samoprezentacijami vzbujajo reakcije odobravanja ali zavračanja, kar običajno povzroči občutje ponosa ali pa boleče občutje sramu, zadrege in ponižanja. Čustvo sramu izhaja iz nenehnega nadzorovanja lastnih delovanj, nadzora, ki ga izvaja subjekt s samo-opazovanjem glede na stališča (ali gledišča) drugih. Nenehni proces samo-nadzorovanja s stališča drugih poteka tako v družbenih interakcijah kot tudi v izoliranem posamezniku, kar pomeni, da pred-

stavlja sram eno najpogostejših in verjetno najpomembnejših družbenih čustev. T. Scheff (1988, 398) ugotavlja, da odrasle osebe dejansko neprekinjeno občutijo ponos ali sram (običajno povsem neopazljivo) in da "stopnja in tip spoštovanja ter ponos in sram, ki spremljata spoštovanje, vzpostavljajo subtilen in prodoren sistem družbenih sankcij (...) v katerem je konformnost z zunanjimi normami nagrajena s spoštovanjem in občutki ponosa, nekonformnost pa z odtegnitvijo spoštovanja in občutki sramu." Drugače kot formalne sankcije, se "sistem moralnega spoštovanja" ("deference-emotion system") pojavlja nemudoma, deluje nepretrgano (tudi pri izoliranih posameznikih, često zunaj njihove zavesti) in je neviden (sram je eno najbolj nevidnih čustev v moderni družbi).¹⁶ Prisilnost sistema doživljajo družbeni akterji s svojimi čustvi.

Kognitivni aspekti samo-nadzora brez afektivnih spremljav ne zagotavljajo družbenega nadzora. Potrjevanje in utrjevanje normativnih struktur družbe omogoča - poleg sramu, krivde, zadrege in ponosa - tudi empatija (kot emocionalna izkušnja); empatijo vzbudi postavljanje v položaj drugega in občutenje tega, kar občuti drugi oz. tega, kar bi občutili sami v takšni poziciji. Kot trdi S. Shott (1979, 1323-1330), predstavljajo vsa čustva, ki temeljijo na prevzemanju vloge (o čemer smo že govorili), afektivno osnovo oziroma mehanizem samo-nadzorovanja kot najširše oblike družbenega nadzora. Krivda, sram in zadrega olajšujejo ali podpirajo družbeni nadzor z nadzorovanjem in negativnim sankcioniranjem odklonškega obnašanja.

Vsako od navedenih čustev sprožajo različne okoliščine. Krivda nastane tedaj, ko oseba stori ali si zamišlja neko "nemoralno" delovanje, nato prevzame vlogo posplošenega drugega (ali pomembnega drugega) in sprejme njegovo zaznano sodbo o samem sebi kot moralno neustrezni osebi. Sram ne izhaja iz občutka moralne neadekvatnosti, ampak se pojavi tedaj, ko subjekt s prevzemom vloge drugega (ali, manj pogosto, posplošenega drugega) spozna, da drugi ne sprejema njegove idealizirane samo-podobe. Zadrega izhaja iz zavesti, da (posplošeni) drugi vidi samoprezentacijo subjekta kot neprikladno (sram pa izhaja iz spoznanja, da drugi ocenjujejo *sebstvo* subjekta kot pomanjkljivo). Za vsa ta čustva velja, čeprav v različni meri, da jih lahko doživljamo tudi v odsotnosti drugih. "Brez sposobnosti za doživljanje teh sentimentov, družba, kakršno poznamo, zagotovo ne bi bila mogoča" (Shott 1979, 1326).¹⁷

¹⁶ Običajno deluje tako učinkovito in neopazno, da zagotavlja združitev misli, občutkov in delovanja posameznikov: medsebojno spoštovanje in prilagajanje povzroča čustvo ponosa in občutke simpatije, ki vodijo k nadaljnjemu prilagajanju, to pa zopet k pozitivnim občutkom. V primerih realnega ali zamišljenega zavračanja povzroči "sistem moralnega spoštovanja" verižno reakcijo sramu in jeze (ki običajno sledi čustvu sramu) med udeleženci interakcije in znotraj udeležencev samih, procese, ki imajo lahko širše družbene implikacije (verižna reakcija sramu in jeze ne določa le usode posameznim udeležencem interakcije, marveč tudi širšim družbenim institucijam, narodom in civilizacijam; o tem glej T. Scheff, "Emotions and Identity: A Theory of Ethnic Nationalism", v: C. Calhoun (ur.), *Social Politics and the Politics of Identity*, Blackwell 1994, str. 277-304).

¹⁷ Podobno velja za ponos in samoučelnost (*vanity* - samoljubje), ki često nagrajujeta normativno in moralno obnašanje (občutju prijetnosti) ter za empatična čustva, ki nas nagibljejo k temu, da občutimo veselje ali žalost zaradi situacije drugega in nas s tem (vsaj trenutno) povezujejo z njim.

Krivda, sram in zadrega ne kaznujejo le odklonskega obnašanja, ampak prispevajo k družbenemu nadzoru tudi na bolj pozitiven način. Številni eksperimenti so pokazali, da krivda in zadrega spodbujata altruistična dejanja subjektov (podobno motivacijsko vlogo naj bi imelo tudi čustvo sramu) (Shott, *ibidem*, 1327). Altruistična dejanja, ki jih motivira krivda, predstavljajo poskus popravljanja subjektovega samo-pojmovanja in težnjo, da bi prepričali druge o svoji moralni kompetentnosti. Motivacijsko ozadje altruističnih dejanj na podlagi zadrege je podobno: ljudje, ki doživljajo zadrego, želijo prepričati druge (in sebe), da so dejansko kompetentni, dovolj sposobni pomagati drugim in ne "neotesanci", na kar naj bi kazalo njihovo neprimerno obnašanje. Altruistično obnašanje spodbuja in motivira - čeprav iz različnih razlogov - tudi empatija. Empatija, s katero delimo stiske in radosti drugih, nas intimno povezuje z drugimi bolj kot katerokoli drugo čustvo. To pomeni, da "so ta domnevno privatna in notranja stanja, ki jih imenujemo naša občutja, tesno povezana z blagostanjem drugih. Tu je družbeni nadzor navzoč v najbolj intimni in prodorni obliki" (*ibidem*, 1329). Skratka, čustva, ki izhajajo iz prevzemanja vloge, podpirajo družbeni nadzor s spodbujanjem samo-nadzora in omogočajo, da je velik del delovanja skladen z družbenimi normami celo tedaj, ko ni prisotnih očitnih zunanjih nagrad ali kazni.

Vključenost čustev v procese spreminjanja kolektivnih struktur

Pokazali smo, da so emocionalne oblike posledice družbenostrukturalnih sprememb, vendar so čustva tudi njihov sestavni del oz. ključne značilnosti, ki te spremembe sploh omogočijo. Strukturalne spremembe namreč vključujejo spremembe v pomenskih strukturah, pri le-teh pa igrajo ključno vlogo emocionalne interpretacije. V tej povezavi je pomembna ugotovitev de Sausa (1987, 24), ki pravi: "Čustva dajejo okvirje, s pomočjo katerih zaznavamo, si želimo, delujemo in razlagamo. Sloves iracionalnosti so čustva delno pridobila zaradi svoje moči reinterpretacije sveta."

Povezava med čustvenimi procesi in družbenimi spremembami sociološki teoriji ni tuja. Že M. Weber je družbene spremembe povezal s pojmom karizme, temelječe na čustvu. Vendar so možnosti mikro-makro povezave ostale neprepoznane, ker Weber ni sistematično osvetlil emocionalne ukoreninjenosti karizme oz. njene emocionalnega interakcijskega ozadja. Čeprav je karizmo opredelil z emocionalnimi izrazi, se je bolj kot analizi procesov, ki so vključeni v nastajanje karizme, posvetil njeni rutinizaciji, povesakdanjenju (to je, transformaciji v tradicionalne ali racionalno-pravne oblike avtoritete). Prav zato so emocionalne kvalitete karizme ostale v Webrovem delu nekako prikrite in nedorečene.

Omenjene kvalitete in vključenost emocionalnih procesov v spreminjanje kolektivnih struktur je bolj uspešno osvetlila P.L. Wasielevski (1985). S svojo študijo karizme na političnem področju je pokazala, kako mikro procesi emocionalne interakcije med karizmatičnim voditeljem in njegovimi privrženci učinkujejo "od spodaj navzgor" kot vzvod določenih oblik družbenih sprememb.

Po Webru se karizmatični voditelji tipično pojavijo v okviru družbenih gibanj. Proces razvoja karizme predpostavlja interakcijski kontekst, v katerem se združujejo voditelj in njegovi privrženci. Potencial za nastanek karizme je ustvar-

jen na eni strani s soglasjem privržencev o tem, da je govor voditelja o dani temi legitimen in na drugi strani z emocionalno obteženostjo konteksta. Neurejenost in nestalnost emocionalnega vidika konteksta odpira možnost za karizmatikovo osebnost, da jo uredi in "osredotoči"; to stori karizmatik tako, da z načinom svojega lastnega emocionalnega izražanja oblikuje "pravila uokvirjanja" situacije. Npr. v skupini, ki protestira zoper nek družbeni problem, lahko voditelj poudari doživljanje jeze kot primeren emocionalni odziv na dani problem. Vzbujanje in osredotočanje čustev pri privržencih je proces, ki zahteva več kot zgolj preprosto zagovarjanje jeze kot motivacijskega dejavnika protesta. Karizmatični voditelj mora jezo dejansko modelirati (napraviti za vzorec) s svojim govorom, kretnjami in delovanjem. Pri tem je njegovo izražanje jeze bolj zapomnljivo, če ga poudarja npr. z grozečim stiskanjem pesti, povišanim glasom in spačenimi obraznimi izrazi. Karizmatikova zmožnost učinkovitega modeliranja "pravil uokvirjanja" temelji na intenzivni osebni predanosti dani zadevi, izpopolnjenem znanju o sredstvih za izražanje čustev in na izjemnih spretnostih prevzemanja vloge. Sposobnost prevzemanja (emocionalne) perspektive drugih je nujna za potrjevanje in intenziviranje občutij drugih.¹⁸ S takšnimi spretnostmi karizmatik posreduje "pravila uokvirjanja", ki vzbujajo in omogočajo izkušanje in izražanje primernih čustev pri članih skupine.

Druga faza v razvoju karizme (razveljavitev čustva) vključuje dve stopnji. Prva stopnja se nanaša na karizmatikovo lastno spraševanje o primernosti čustev, ki jih je vzbudil, spodbudil in izoblikoval v skupini, druga pa pomeni uvajanje sprememb, ki so usmerjene k objektivnim družbenim pogojem. Primarni interes karizmatika je vzpostavitev emocionalnih in motivacijskih predpogojev za družbene spremembe. Z vnašanjem zmede v skupino in destabilizacijo emocionalnega soglasja, ki ga je vzpostavil, ustvari karizmatik potrebo po novi interpretaciji družbenega in emocionalnega reda družbe – po interpretaciji, ki osmisli povzročeno emocionalno zmedo v skupini. Takšni pogoji spodbudijo emocionalno delo med privrženci in prepriševanje v zvezi z njihovimi pogledi na svet.¹⁹ Definicija voditelja kot karizmatika je odvisna od njegove zmožnosti, da pripravi privržence k temu, da se lotijo ponovnega ocenjevanja občutij, ki jih doživljajo, in načina, na kakršenega jih izražajo. Od te karizmatikove zmožnosti je odvisna tudi njegova zmožnost uveljavitve alternativnega pogleda na svet, ki razreši emocionalno dvoumnost. Npr. pokaže lahko, da jeza ni ustrezen emocionalni odziv na obstoječo družbeno enakopravnost, če poskuša skupina doseči realne družbene spremembe. Zatem lahko predlaga alternativni pogled na obstoječo situacijo, skupaj s primernim nizom alternativnih čustev, ki bolj ustrezajo doseganju zaželenega cilja.

¹⁸ Skladno z ugotovitvami iz literature, da jih morajo legitimizirati privrženci, so karizmatiki prisiljeni pokazati, da so s privrženci v procesu oblikovanja "pravil uokvirjanja" osebno vpleteni v interakcijo. Ker je takšna interakcija v skupini otežena, morajo karizmatiki utvariti mizno intimitnost tako, da se globoko zavedajo perspektive privržencev. Prevzemanje perspektive temelji na predpostavki o tipičnem člani skupine, vendar pa mora karizmatik še vedno biti sposoben naglega usklajevanja te predpostavke z realnostjo, kar je zopet odvisno od spretnosti prevzemanja vloge.

¹⁹ Verjetnost spremembe je večja tedaj, ko so problematizirana tista čustva, ki predstavljajo bistvene elemente samo-pojmovanja.

Končno stopnjo v razvoju karizme predstavlja redefinicija "pravil uokvirjanja" in emocionalno delo, ki ga redefinicija zahteva od privržencev. Karizmatik posreduje privržencem nove pomenske strukture. Najprej opredeli drugačno razlago dane situacije, za tem pa vpelje ustrezna nova pravila čustvovanja, to je, preoblikuje njihovo interpretacijo situacije oz. sveta in njihove emocionalne odzive. Npr. pokaže lahko, da je namesto jeze (ki se lahko stopnjuje in uniči določeno taktiko doseganja sprememb) bolj ustrezno drugačno emocionalno odzivanje, ki bolje motivira njihovo delovanje. Reinterpretacija "pravil uokvirjanja" daje torej v nekaterih primerih smernice za primerna (nova) čustva ali pa odpira možnost za legitimno doživljanje in izražanje čustev, ki so vseskozi prisotna, vendar potlačena zaradi pritiskov obstoječe družbene urejenosti (npr. v pogojih družbene neenakopravnosti se od članov zatiranih skupin pogosto pričakuje, da potiskajo nekatere emocionalne odzive, predvsem jezo kot čustvo s subverzivnim političnim potencialom). Poskus odpravljanja neenakosti je v takšnih situacijah odvisen od "ponovnega oživljanja" "izgubljenih" čustev.²⁰

Podobno smer raziskovanja povezave mikro emocionalnih procesov in makro družbenih sprememb zagovarja tudi S.L. Gordon (1991, 171). Gordon ugotavlja, da postanejo nekateri posamezniki na podlagi pozicij moči, karizme, dostopa do množičnih medijev in drugih statusnih prednosti, vidni "emocionalni modeli": s svojim emocionalnim temperamentom in osebnim stilom izražanja postavljajo družbene standarde emocionalnega odzivanja, ki lahko – sprejeti in razširjeni med ljudmi – pomembno prispevajo k družbeno-strukturalnim spremembam. "Politični voditelj, ki do osovraženih nacij ponavljajoče izraža jezo, trdo držo, ali ki daje vzor sočutja in usmiljenja do nesrečnih, ima lahko ključen učinek na javno emocionalno odzivanje in s tem npr. na vojaški red ali socialno politiko" (ibidem). Primer "emocionalnega modela" je bila npr. odprta in sočustvujoča "srčna kraljica" Diana, ki naj bi bila "zaslužna" za nekatere pomembne, po prevladujočih ocenah pozitivne spremembe v britanski kraljevski družini (rahljanje tradicionalne togosti). Po drugi strani konservativni kritiki (npr. O'Hear 1998) ugotavljajo, da je model spontane in "s čustvi obsedene" Diane legitimiziral kulturo čustvovanja in izražanja ter prispeval k negativnim spremembam kot so slabljenje hierarhije, tradicije in zgodovine, oblikovanje nove kulture skrbstva, prijaznosti in "Ljudi", skratka k sentimentalizaciji moderne družbe. Diana naj bi s svojo podobo junakinje iz "soap opere" in "matere bodočega kralja, ki javno joče na pogrebu vulgarnega in samo-propagirajočega italijanskega modnega kreatorja" (O'Hear 1998, 184) prispevala k rušitvi institucije monarhije in pojavu nove, drugačne, "sentimentalne" britanske družbe.

Sklep: družbena osnovanost čustev in čustvena osnovanost družbe

Kultura in družbena organizacija oblikujeta in obenem zamejujeta ter spreminjata emocionalne izkušnje, iz njih izhajajoča delovanja in emocionalne odnose

²⁰ *Orisani model emocionalne manipulacije na mikro interakcijski ravni ilustrira Wasteleuski z izvečki iz govorov Martina Luttra Kinga in Malcolma X.a.*

kot mikrodružbene pojave. Čustva so neločljiva od družbenega in kulturnega konteksta ter od lingvističnih sredstev, s pomočjo katerih ljudje identificirajo in osmišljajo svoje in tuje izkušnje. V tem smislu je treba čustva obravnavati ne samo kot vidike izkušenj posamičnih akterjev, ampak tudi kot lastnosti organizacije družbe kot celote ter kot lastnosti strukturalnih sprememb v času. Čustva so po drugi strani strukturalizirajoča podlaga družbenih svetov akterjev in širših družbenih sistemov ter pomemben vzvod strukturalnih sprememb. Tako kot čustev ne moremo razumeti brez upoštevanja makro strukturalnih procesov, tudi družbe in njenih strukturalnih sprememb ni mogoče pojasniti neodvisno od emocionalnih procesov in odnosov na mikro ravni družbene realnosti.

LITERATURA

- Adam, F. 1995. "Sociologija na pragu drugega tisočletja: poti in stranpoti", v: F. Adam (ur.), Kompendij socioloških teorij, Študentska organizacija Univerze v Ljubljani.
- Armon-Jones, C. 1986. "The Social Functions of Emotion", v: R. Harr(ur.), *The Social Construction of Emotions*, New York: Basil Blackwell, str. 57-82.
- Averill, J. R. 1980. "A Constructivist View of Emotions", v: R. Plutchik in H. Kellerman (ur.), *Emotion Theory, Research and Experience*, New York: Academic Press.
- Barbalet, J.M. 1996. "Social Emotions: Confidence, Trust and Loyalty", *International Journal of Sociology and Social Policy*, 16, 9/10, str. 75-93.
- Berger P., Berger B. in Kellner H. 1974. *Homeless Mind*, Penguin.
- Blumer, H. 1969. *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Clark, C. 1990. "Emotions and Micropolitics in Everyday Life: Some Patterns and Paradoxes of 'Place'", v: T.D. Kemper (ur.), *Research Agendas in the Sociology of Emotions*, Albany, New York: State University of New York Press, str. 305-333.
- Collins, R. 1981. "On the Microfoundations of Macrosociology", *American Journal of Sociology*, 86, 6, str. 984-1014.
- Collins, R. 1984. "The Role of Emotion in Social Structure", v: K.R. Scherer in P. Ekman (ur.), *Approaches to Emotion*, Hillsdale, New Jersey: Erlbaum.
- Collins, R. 1986. "Is 1980's Sociology in the Doldrums?", *American Journal of Sociology*, 91, 6, str. 1336-55.
- Collins, R. 1990. "Stratification, Emotional Energy, and the Transient Emotions", v: T.D. Kemper (ur.), *Research Agendas in the Sociology of Emotions*, Albany, New York: State University of New York Press, str. 27-57.
- Cooley, Ch. H. 1909/1962. *Human Nature and the Social Order*, New York: Scribner's.
- Denzin, N.K. 1990. "Reading Rational Choice Theory", *Rationality and Society*, 2, 2, str. 172-189.
- Elias, N. 1939/1978. *The Civilizing Process. Vol. I: The History of Manners*, Oxford: Basil Blackwell.
- Fielding, N.G., ur. 1988. *Action and Structure. Research Methods and Social Theory*, London: Sage Publications.
- Geen, R.G. 1995. "Social Motivation", v: B. Parkinson in A.M. Colman (ur.), *Emotions and Motivation*, London in New York: Longman, str. 38-57.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity*, Cambridge: Polity.
- Goffman, E. 1967. *Interactional Ritual*, Garden City, New York: Doubleday.

- Gordon, S.L. 1981. "The Sociology of Sentiments and Emotion", v: M. Rosenberg in R.H. Turner (ur.), *Social Psychology: Sociological Perspectives*, New York: Basic Books, str. 551-575.
- Gordon, S.L. 1985. "Micro-Sociological Theories of Emotion", v: H.J. Helle in S.N. Eisenstadt (ur.), *Micro-Sociological Theory: Perspectives on Sociological Theory*, II, str. 133-147.
- Gordon, S.L. 1989. "Institutional and Impulsive Orientations in the Selective Appropriation of Emotions to Self", v: D.D. Franks in E.D. McCarthy (ur.), *The Sociology of Emotion: Original Essays and Research Papers*, str. 115-135.
- Gordon, S.L. 1990. "Social Structure Effects on Emotions", v: T.D. Kemper (ur.), *Research Agendas in the Sociology of Emotions*, Albany, New York: State University of New York Press, str. 145-179.
- Goode, W.J. 1964. *The Family*, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Hochschild, A. 1975. "The Sociology of Emotion: Selected Possibilities", v: M. Millman in R. Kanter (ur.), *Another Voice*, Garden City, New York: Heath, str. 280-307.
- Hochschild, A.R. 1983. *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*, Berkeley: University of California Press.
- Huber, J., ur. 1991. *Macro-Micro Linkages in Sociology*, Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications.
- Jogan, M. 1995. *Sodobne smeri v sociološki teoriji*, Ljubljana: FDV.
- Knorr-Cetina S. in Cicourel, A. 1982. *Advances in Social Theory and Methodology. Toward an Integration of Micro- and Macro- Sociologies*, Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Levy, R.I. 1994. "Emotion, Knowing, and Culture", v: R.A. Shweder in R.A. LeVine (ur.), *Culture Theory: Essays on Mind, Self and Emotion*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 214-237.
- Lutz, C. A. 1982. "The Domain of Emotion Words on Ifaluk", *American Ethnologist*, 9, str. 113-28.
- Milivojević, Z. 1993. *Psihoterapija i razumevanje emocija*, Novi Sad: Prometaj.
- O'Hear, A. 1998. "Diana, Queen of Hearts. Sentimentality Personified and Canonised", v: D. Anderson in P. Mullen (ur.), *The Sentimentalization of Modern Society*, Penguin Books, str. 183-190.
- Perinbanayagam, R.S. 1989. "Synifying Emotions", v: D.D. Franks in D.E. McCarthy (ur.), *The Sociology of Emotions. Original Essays and Research Papers*, Greenwich, London: JAI Press Inc., str. 73-94.
- Ritzer, G. 1996. *Sociological Theory*, New York,š: The McGraw-Hill Companies, Inc.
- Rosaldo, M. Z. 1994. "'Toward an Anthropology of Self and Feeling", v: R.A. Shweder in R.A. LeVine (ur.), *Culture Theory. Essays on Mind, Self and Emotion*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 137-157.
- Scheff, J. T. 1988. "Shame and Conformity: The Deference-Emotion System", *American Sociological Review*, 53, str. 395-406.
- Scheff, J. T. 1990. *Microsociology: Discourse, Emotion, and Social Structure*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Simmel, G. 1964. *The Sociology of Georg Simmel*, Wolff K.H. (ur.), London: The Free Press of Glencoe Collier - Macmillan Limited.
- Shott, S. 1979. "Emotion and Social Life: A Symbolic Interactionist Analysis", *American Journal of Sociology*, 84, str. 1317-1334.
- Stearns, C.Z. in Stearns, P.N. 1986. *Anger: The Struggle for Emotional Control in America's History*, Chicago: University of Chicago Press.
- Tönnies, F. 1887/1963. *Community and Society*, New York: Harper & Row, Publishers.
- Turner, J. H. 1990. *The Structure of Sociological Theory*, Belmont, A Division of Wadsworth, Inc.: Wadsworth Publishing Company.

Wasielevski, P.L. 1985. "The Emotional Basis of Charisma", *Symbolic Interaction* (Special Issue on the Sociology of Emotions), 8, 2, str. 207-222.

Weber, M. 1968. *Max Weber: The Theory of Social and Economic Organization*, T. Parsons (ur.), New York, London: The Free Press: Collier - MacMillan Limited.